

МАКАРЧУКВіталій Володимирович
vitosvolf@rambler.ru

УДК 340.13

к.ю.н., асистент,
Білоцерківський
національний аграрний
університет**НАДАННЯ ЗЕМЕЛЬ КОЗАЦЬКІЙ СТАРШИНІ
В УКРАЇНСЬКІЙ ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ****PROVIDING LAND TO COSSACK ELDER
IN THE UKRAINIAN HETMAN COUNTRY****MAKARCHUK Vitalii Volodymyrovych** – PhD in Law, Assistant, Bila Tserkva National Agrarian University

У статті розглядаються надання земель козацькій старшині в Українській гетьманській державі. Проаналізовано зміну правового режиму українських земель. Визначаються юридичні підстави володіння землею козацькою старшиною. Відображені основні привілеї та вольності козаків а також причини їх розорення. Показано процес формування козацько-старшинського землеволодіння. Розглянуто процес збільшення контролю царського уряду над діяльністю автономних установ, збільшення кількості нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також поширення на її території загальноімперських законодавчих актів.

* * *

В статье рассматриваются предоставления земель казацкой старшине в Украинском гетманском государстве. Проанализировано изменение правового режима украинских земель. Определяются юридические основания владения землей казацкой старшиной. Отражены основные привилегии и вольности казаков а также причины их разорения. Показан процесс формирования казацко-старшинского землеводства. Рассмотрен процесс увеличения контроля царского правительства над деятельностью автономных учреждений, увеличение количества нормативных актов самодержавной власти, издававшихся специально для Украины, а также распространение на ее территории общеимперских законодательных актов.

* * *

Introduction. The appeal to the experience of providing the Cossack ruler of land ownership is fully relevant to modern contractors of the Armed Forces of Ukraine, taking into account the modern process of providing land plots for military service. Cossack universals were an important source of law in Ukraine in the XVII-XVIII centuries, they were the legal basis for land ownership. After the National Liberation War under the leadership of Bogdan Khmelnytsky, the legal regime of the Ukrainian lands has undergone significant changes. By that time, there were such subjects of land tenure in Ukraine: clergy, tycoons and gentry; Later a new subject appeared - the Cossacks, which gradually turned into a separate social state.

Therefore, the **purpose** of the article deals with the provision of land to the Cossack elder in the Ukrainian Hetman state. The change of the legal regime of the Ukrainian lands is analyzed. The legal grounds for possession of land by the Cossack elder are determined. The main privileges and liberties of the Cossacks and the reasons for their ruin are shown. The process of formation of the Cossack-master's land tenure is shown. The process of increasing the control of the tsarist government over the activities of autonomous institutions, increasing the number of normative acts of autocratic power, issued specifically for Ukraine, as well as the proliferation of imperial laws in its territory, is considered.

Results. From the very beginning of the state, the proletarian land tenure existed in two forms: private (hereditary) and rank (temporal). The attempts of the elderly to seize the estates of the expelled Polish and Ukrainian lords did not find support from B. Khmelnytskyi who, in his policy, took into account the interests of the hereditary Cossacks, the intransigence of the peasants and ordinary Cossacks to the restoration of feudal land tenure. The sources of the growth of superintendent land tenure were: occupation of free lands; buying land from Cossacks or peasants; hetman's rendering and rewarding of the royal government from the fund of free military estates. According to hetman Danylo Apostol the main land fund was distributed. The distinction between hereditary and temporarily conditional possession has practically disappeared.

Conclusion. Among the representatives of the wealthy Cossacks, the bourgeoisie, the Orthodox gentry and the clergy in the XVIII century. finally formed a separate social stratum - a Cossack elder. In her hands actually took a leading role in the economic, social and political spheres of public life. The Military Conscription of the Registered Cossacks, despite the significant rights and privileges enjoyed by the Cossack state, had a number of negative points. First of all, this was manifested in the ruin of a large part of the Cossacks as a result of prolonged wars and its property and social stratification.

Ключові слова: козацька старшина, реєстрове козацтво, землеволодіння, універсал, суспільний стан**Ключевые слова:** казацкая старшина, реестровое казачество, землеводства, универсал, сословие**Keywords:** Cossack officers, registered Cossacks, land tenure, universal, estate

ВСТУП

Звернення до досвіду наданням козацькій старшині земель у власність є вповні актуальним для сучасних контрактників Збройних сил України, враховуючи сучасний процес надання їм земельних ділянок за військову службу. Козацькі універсали були важливим джерелом права в Україні XVII-XVIII ст., вони були юридичною підставою для володіння землею. Після Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького правовий режим українських земель зазнав значних змін. До того часу в Україні були такі суб'єкти землеволодіння: духовенство, магнати та шляхта; пізніше з'явився новий суб'єкт – козацтво, яке поступово перетворюється на окремий суспільний стан. Вагомий внесок у дослідження питання надання земель козацькій старшині в Українській гетьманській державі зробили такі вчені: В. Антонович, В. Голобуцький, О. Малиновський, Ю. Мицик, М. Слабченко та І. Ситий.

МЕТА РОБОТИ – розглянути процес надання земель козацькій старшині в українській гетьманській державі. Проаналізувати зміну правового режиму українських земель. Визначити юридичні підстави володіння землею козацькою старшиною. Відобразити основні привілеї та вольності козаків а також причини їх розорення. Показати процес формування козацько-старшинського землеволодіння. Розглянути процес збільшення контролю царського уряду над діяльністю автономних установ, збільшення кількості нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також поширення на її території загальноімперських законодавчих актів.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Обґрунтованість теоретичних положень, узагальнень, висновків визначеної теми, а також достовірність результатів дослідження забезпечено застосуванням філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання.

Серед філософських методів і підходів важлива роль належить діалектиці. Використання методу герменевтики зумовлене насамперед необхідністю адекватного вивчення та інтерпретації архівних матеріалів, текстів монографічних видань, наукових статей, правових пам'яток, що дало можливість забезпечити доказовість узагальнень та висновків.

Широко використовувалися загальнонаукові методи. Поєднання методів індукції та дедукції, застосування методу сходження від абстрактного до конкретного сприяло визначенню об'єкта і предмета дослідження. Структурно-функціональний метод застосований для з'ясування організаційно-правових засад формування козацького землеволодіння та його структурної інституалізації. Системний підхід використаний із метою аналізу сутності та змісту правового статусу реєстрових козаків, особливостей їхнього функціонування в окремих державах, до складу яких входили території сучасної України.

Серед спеціальних методів юридичної науки застосовано формально-юридичний (догматичний), який

сприяв виявленню тенденцій законодавчого забезпечення землеволодіння процесу у державах, під юрисдикцією яких перебувало реєстрове козацтво.

РЕЗУЛЬТАТИ

Провідне місце серед правових актів гетьманської влади займали універсали. Універсал – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. видавали гетьмани, Генеральна військова канцелярія іноді представники генеральної старшини і полковники [1, с. 211]. Дослідник історії українського права М. Слабченко, трактує універсали, як односторонні акти гетьманської волі, які могли мати значення і закону і підзаконного акту [2, с. 46].

Окремо варто зауважити, що козацтво як соціальна категорія у другій половині XVII ст. перетворюється в окрему соціальну верству та відбувається процес його станової свідомості, а в першій половині XVIII ст. відбувається процес трансформації «оселяння» козацтва та формування козацько-старшинського землеволодіння.

Виконуючи військову повинність, реєстрове козацтво разом із тим мало ряд прав та привілеїв. Зокрема, козаки користувалися правом власності на землю та інше майно, яке могли передати у спадок своїм нащадкам. Якщо представники козацької старшини часто отримували від гетьманів та полковників за службу на ранг або у власність села, то серед рядового козацтва такі явища були дуже рідкісними. У кращому випадку козаки могли заснувати хутір, причому дозвіл на його заснування надавали навіть сотники.

Наприклад, 29 березня 1676 р. почепський сотник Авдій Ляхатинський видав універсал козакові Архипу Федоровичу Сабаєнку на заснування хутора та заселення його людьми. За це козак повинен був «служить войску запорожскому вічними часи...» [3, с. 65]. Так, 1 серпня 1665 р. гетьман І. Брюховецький звільнив глухівського козака Марка Кимбаровича від сплати військової мірочки з його млина «... в нагороду поднятых прац военных и услуг войсковых отправающих...» [4, с. 18].

До розорення значної частини реєстрового козацтва наприкінці XVII ст. додавалися ще утиски з боку їхньої старшини, а також світських та духовних землевласників. Виконання військової повинності козаків потребувало значних коштів, тому не дивлячись на заборону з боку гетьмана та генеральної старшини, на місцях відбувається скуповування козацьких ґрунтів та інших угідь.

В. Голобуцький вважав, що найбільш поширеною причиною перетворення козаків на звичайних селян було їхнє зубожіння в результаті тривалої та тяжкої військової служби. Розорені козаки позичали гроші у заможної родини. Борг часто відроблявся або козаки віддавали кредиту земельну ділянку, майно, худобу і в результаті ставали посполитими [5, с. 110-111].

В. Антонович дійшов до висновку, що часто козаки від важкої військової служби самі виписувалися з реєстру та переходили у розряд посполитих «вільних військових» сіл [6, с. 128].

Адже поки Лівобережжя зберігало свої автономні права у складі Російської імперії реєстрове козацтво

залишалося запорукою існування гетьманської держави. Враховуючи даний факт, гетьманські універсали охороняли станові права козацтва. В усіх гетьманських універсалах на земельні володіння незмінно вказувалося, що козаки залишаються при своїх правах. Права ці полягали у звільненні від підданських “работизн” і “обшенародных” (тобто звичайних для усіх селян і міщан) зборів та повинностей. Так в універсалі Д. Апостола від 1 грудня 1731 р. про підтвердження за Домницьким монастирем с. Дурни сказано «со всеми той деревними посполитыми (кромі козаков которые при своих волностях ненарушно зоставити меют) дабы до той святой обители Домницкой игуменам и братьям имеющим, жадного припятствия не чинит и обывателей Дурнеевских до належных тягостей притягат» [7, с. 77]. Проте вдалося відшукати універсал наказного гетьмана П. Полуботка, де безпосередньо захищалися права козаків, а саме в універсалі від 19 липня 1722 р. сказано: «пани полковники, старшина полкова, сотники, духовні та світські отамани та інші урядники і аж ніхто не наслідуювався принижувати і вживати козаків до приватних своїх потреб, а мають вони козаки при своїх свободах лишатися, тільки військові, відправляти послуги» [8, с. 101].

Значна кількість універсалів стосувалася надання земель козацькій старшині «на службу» або «за службу» [9, с. 85]. Переважну більшість становлять універсали, які надають або підтверджують земельні володіння. Головним фондом роздачі земельних володінь були так звані “свободные войсковые маестности”. Роздачі проводилися за рахунок володінь відібраних у інших власників (особливо це практикувалось І. Мазепою з числа конфіскованих земель у І. Самойловича та його родичів і прибічників, а також після подій 1708-1709 рр., коли відібрані у мазепинців володіння широко роздавалися гетьманом І. Скоропадським). Так, на третій день після обрання І. Мазепи гетьманом, 27 липня 1687 р. І. Мазепа надав с. Мильці полтавському полковому обозному П. Левенцю [10, с. 65]. За період з 1700-1708 рр. про надання маестностей козацькій старшині публікується понад 26 універсалів, серед них універсал І. Мазепи від 24 травня 1703 р. Прилуцькому полковнику Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями [11]. Відомі гетьманські універсали, які віддають у володіння частину села, зокрема, універсал І. Скоропадського від 13 березня 1717 р. знатному військовому товаришу В. Богдановському на половину с. Курилівки [12, с. 133]. Менше універсалів, які підтверджують рангові і тимчасові володіння козаків, прикладом міг бути універсал І. Мазепи від 14 жовтня 1705 р. про підтвердження військовому товаришеві С. Шираю с. Гринів “до ласки войсковой” [13 с. 228-229]. Однак, серед земельних універсалів переважають універсали, які підтверджують маестності за полковою старшиною. Гетьманськими універсалами підтверджувалися володіння, що дісталися козацькій родині в посаг. У вересні 1716 р. І. Скоропадський своїм універсалом підтверджував за значковим товаришем Лубенського полку І. Вакуленком маесток, одержаний останнім у придане за дружиною [14, с. 218].

До цієї ж категорії належали численні гетьманські універсали, що підтверджують купчі, головним чином

старшинської верхівки, перехід володінь у спадщину, поділи майна, одержаного старшиною в посаг тощо. Так, гетьманський універсал 1714 р., адресований старшині Переяславського полку і сотникам гетьманському, кропив'янському, домонтовському, підтверджував купчі переяславського полковника С. Томари [14, с. 76]. Гетьманськими універсалами 1716 р. підтверджувалися купчі пирятинського сотника С. Вакуленка [14, с. 80], 1714 р. – генерального бунчукого Я. Лизогуба [12, с. 538-539]. Даний перелік слід доповнити указом Генеральної військової канцелярії від 26 листопада 1726 р. бунчуковому товаришу С. Тарковському та військовому канцеляристу І. Романовичу на виконання указу його імператорської величності про складання опису майна покійного П. Уманця, та справедливого його розподілу Генеральною військовою канцелярією між його дочками [15, с. 3-4].

Збереглися численні гетьманські універсали, які охороняли земельні володіння старшини, так звані охоронні універсали, які погрожували порушникам суворими карами. У багатьох випадках в універсалах говорилося взагалі про суворі кари; визначення кари покладалося на місцеву владу – полковників і сотників. В інших випадках порушнику за універсалом загрожував великий штраф – до 1000 талерів. Пильно охоронялось також право володіння старшини рибної ловлі. Також гетьманські універсали забороняли рубання лісу у володіннях старшин. Гетьман І. Мазепа своїм універсалом 1707 р., що підтверджував володіння виблівського сотника В. Томари, спеціально застерігав про недоторканність належного йому лісу, забороняючи під загрозою суворих кар “особливе дуброви до ґрунту Чортковського належной пустошити” [12, с. 403].

Різновидом охоронних універсалів були імунітетні, що передбачали взяття під особисту гетьманську протекцію тих чи інших осіб, прикладом міг бути універсал гетьмана І. Мазепи від 27 березня 1705 р. про взяття під гетьманську охорону і протекцію вдову Думитрашкову з залишенням за нею всіх маестностей, якими користувався її чоловік [16].

Однак, комплексному дослідженню усього масиву виданих того часу правових актів гетьманської влади, що регламентували правове становище козацтва перешкоджає втрата основних архівів Української гетьманської держави – гетьманського, полкових та сотенних, з яких збереглися лише випадкові уривки.

Петро І роздавав своїм генералам та вельможам великі земельні маестності, конфісковані у прихильників І. Мазепи. Новопризначені землевласники запроваджували в набутих володіннях кріпосне право, якого Лівобережна Україна на той час ще не знала [17, с. 130].

ВИСНОВКИ

З представників заможного козацтва, міщанства, православної шляхти та духовенства у XVIII ст. остаточно сформувався окремий соціальний прошарок — козацька старшина. До її рук фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній та політичній сферах державного життя. Військова повинність реєстрового козацтва, не зважаючи на значні права та привілеї, якими користувався козацький стан, мала ряд

негативних моментів. Насамперед, це проявилось у розоренні значної частини козаків внаслідок тривалих воєн та його майновому і соціальному розшаруванні.

Із самого початку існування держави, старшинське землеволодіння існувало у двох формах: приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій). Намагання старшини заволодіти маєтками вигнаних польських та українських панів не знаходили підтримки у Б. Хмельницького, який у своїй політиці враховував інтереси спадкового козацтва, непримиренність селян і простих козаків до відновлення феодального землеволодіння. Джерелами зростання старшинського землеволодіння були: займанщина вільних земель; купівлі землі у козаків чи селян; гетьманські надання і пожалування царського уряду з фонду вільних військових маєтностей. За гетьмана Данила Апостола основний земельний фонд було роздано. Відмінність між спадковим і тимчасово умовним володінням практично зникла.

Список використаних джерел

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Голов. редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Українська енциклопедія. Т. 6. 2004. 768 с.
2. Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII - XVIII вв. / М.Е. Слабченко. Одесса, 1918. 113 с.
3. Інститут рукописів НБ ім. В. Вернадського. Ф.1. Спр.56081. Арк. 65.
4. Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни. За матеріалами польських архівосховищ. Сіверянський Літопис. Чернігів, 1999. № 3. С. 16-20.
5. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Київ, 1970. 670 с.
6. Антонович В.Б. История малорусского козачества. Киев : Литография, 1882. 224 с.
7. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Сіверянський літопис. Чернігів, 1998. № 5. С. 67-83.
8. Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой Генеральной канцелярии приключаящихся, от дня смерти ясновельможного его млты пана Иоанна Скоропадского. Київ, 1896. 188 с.
9. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст.: навчальний посібник з історії держави і права України. Львів, 2003. 156 с.
10. Малиновський О.О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по 1-ше лютого року 1926). // М.П. Василенко. Праці Комісії для виучування історії західно-русського та українського права. Вип. 2. Київ: друкарня УАН, 1926. 171 с.
11. ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 1407, оп. 4, спр. 29, арк. 1. Універсал гетьмана І. Мазепи прилуцькому полковникові Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями від 1703 р.
12. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. Чернігів, 1901. 348 с.
13. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Український архів. Т. 1. Київ, 1929. 260 с.
14. Летопись занятой археографической комиссии за 1904 год. Вип. 17. Санкт-Петербург, 1907. 594 с.
15. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 1, од.зб. 57221, арк. 9-10. Донесення бунчукового товариша О. Есимонтовського від 1738 р. про звільнення з військової служби у зв'язку з старістю.
16. ЦДІАУ в м. Києві. Ф. КМФ. 7, оп. 2, спр. 5, арк. 342.

Спадкові підтверджувальні універсали, фотокопія Ф. 248, спр. 1808 Московського архіву Міністерства Юстиції.

17. Джузжа О.М., Калиновський В.С., Третякова Т.А., Анатольєва О.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.М. Джузжи. Київ: Атіка, 2006. 256 с.

References

1. Legal Encyclopedia: in 6 vol / . ed.: Yu.S. Shemshuchenko (head) et.al. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia, 2004. Vol. 6. 768 p. (in Ukrainian)
2. Slabchenko M.E. Central institutions of Ukraine of the XVII - XVIII centuries. Odessa, 1918. 113 p. (in Russian)
3. Institute of Manuscripts of the National Library after. V. Vernadskyi. F.1 Spr. 56081. P. 65. (in Ukrainian)
4. Mytsyk Yu. From the documents of the Ukrainian hetmans and colonels of the era of Ruins. According to the materials of the Polish archives. The Siverian Chronicle. Chernihiv, 1999. № 3. pp. 16-20. (in Ukrainian)
5. Holobutskyi V.O. Economic History of the Ukrainian SSR. Kyiv, 1970. 670 p. (in Ukrainian)
6. Antonovych V.B. The history of the Little Russian Cossacks. Kyiv: Lithography, 1882. 224 p. (in Russian)
7. Sytyi I. Hetman universals in the collection of the Chernihiv Historical Museum after. V.V. Tarnovskyi. The Siverian Chronicle. Chernihiv, 1998. № 5. pp. 67-83. (in Ukrainian)
8. The magazine is a brief statement of the affairs, in the army's General Chancellery, from the day of the death of his dear John M. Skoropadskyi, his mint. Kyiv, 1896. 188 p. (in Russian)
9. Terliuk I.Ya. History of Ukrainian Law from the Ancient Times to the XVIII Century: tutorial on the History of State and Law of Ukraine. Lviv, 2003. 156 p. (in Ukrainian)
10. Malynovskyi O.O. An overview of archival materials on the history of Western-Ukrainian and Ukrainian law, which are hiding in the Drevnehrelaznika of the Moscow Central Archive (on February, 1st, 1926) // M.P. Vasylenko. Proceedings of the Commission for the Study of the History of Western-Russian and Ukrainian law. Issue 2. Kyiv: printing-house of the Ukrainian Academy of Sciences, 1926. 171 p. (in Ukrainian)
11. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. F. 1407, op. 4, spr. 29, P. 1. Universal of Hetman I. Mazepa to Pryluky's colonel D. Horlenko on village Mamaivka with its land belonging to it from 1703. (in Ukrainian)
12. General investigation on the estates of the Chernihiv regiment. Chernihiv, 1901. 348 p. (in Ukrainian)
13. General investigation on the estates of the Starodub regiment. Ukrainian archive. Vol. 1. Kyiv, 1929. 260 p. (in Ukrainian)
14. Chronicle of the occupation of the archaeological commission for 1904. Whip 17. Saint Petersburg, 1907. 594 p. (in Russian)
15. Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine after V.I. Vernadskyi. F. 1, od. zb. 57221, pp. 9-10. Report of bunchuk comrade O. Esimontovskyi from 1738 on dismissal from military service in connection with old age. (in Ukrainian)
16. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. F. KMF. 7, op. 2, spr. 5. P. 342. Hereditary confirmatory universals, photocopy F. 248, spr. 1808 of the Moscow Archive of the Ministry of Justice. (in Ukrainian)
17. Dzhuzha O.M., Kalynovskyi V.S., Tretiakova T.A., Anatolieva O.I. History of State and Law of Foreign Countries: textbook / comm. ed. by prof. O.M. Dzhuzha. Kyiv: Atika, 2006. 256 p. (in Ukrainian)